

Munich Personal RePEc Archive

The Comparative Analysis of Macroeconomic Reason and Consequences of Crisis in 1929 and 2008

Aras, Osman Nuri and Süleymanov, Elçin

2010

Online at <https://mpa.ub.uni-muenchen.de/81931/>
MPRA Paper No. 81931, posted 17 Oct 2017 05:45 UTC

1929 VƏ 2008 BÖHRANLARININ MAKROİQTİSADI SƏBƏB VƏ NƏTİCƏLƏR BAXIMINDAN MÜQAYİSƏSİ

Osman Nuri ARAS

Fatih Universitesi, Ekonomi Bölümü, Doç. Dr.
İstanbul / TÜRKİYƏ
onaras@fatih.edu.tr

Elçin SÜLEYMANOV

Qafqaz Universiteti, İqtisadiyyat və idarəetmə fakültəsi
Maliyyə bölməsi
Bak /AZƏRBAYCAN
elsuleymanov@qu.edu.az

XÜLASƏ

Bu çalışma, təsirləri baxımından müasir dünyanın ən ağır iqtisadi krizi olan 1929 dünya böhranının və 2008 ilində dünya iqtisadiyyatı ı təsiri alt na alan dünya iqtisadi böhranının makro iqtisadi səbəb və nəticələrinin müqaisəli olaraq analizini əhatə etməkdədir. Makro iqtisadi səbəb və nəticə baxım ndan hər iki böhranın oxşar və fərqli xüsusiyyətlərə sahib olduqla ı görülməkdədir. Bazar iqtisadiyya ı ilə əlaqəli səhvlərin təkrarlanmasının oxşarlıqların təməlinə yatan səbəb olduğu görülməkdədir. Krizlər arasında ı səbəb və nəticə arasında ı fərqliliklərdə isə 1920 ci illərdən 2008 ci illərə ölkələr ara ı iqtisadi əlaqələrin həcmində, növündə və mahiyyətindəki dəyişiklərin yaşanması əsas səbəb olaraq diqqət çəkməkdədir.

Açar kəlimələr: 1929 Böhranı, 2008 Böhranı, Makro İqtisadi Səbəblər, Makro İqtisadi Təsirlər.

JEL Classification: E20, E23, E24, E29.

THE COMPARATIVE ANALYSIS OF MACRO ECONOMIC REASONS AND CONSEQUENCES OF CRISIS IN 1929 AND 2008

ABSTRACT

This work comprises the comparative analysis of macro economic reasons and consequences of world economic crisis happened in 2008 which affected the economy of the world and the 1929 crisis the biggest that ever happened in the world. It is obvious that both of crises have common and different features from the macro economic reason and consequence point of view. It is seen that the common features are based on the same mistakes concerning market economy. The differences between these crises are lying on the volume, type and meaning of economic relations from 1920 to 2008.

Key words: 1929 Crisis, 2008 Crisis, Macro economic reasons, Macro economic effects

JEL Classification: E20, E23, E24, E29.

Giriş

Qərbdə 1926-c illərə qədər yeni ixtiralar və sürətli texnoloji inkişafı yaşayan iqtisadi böyümə və daşınmaz əmlak sektorlarında ı spekulativ inkişaf yaşanarkən, sərmayənin geyri-menkuldan birjaya yönəlməsi ilə birjada spekulativ bir artım yaşanmışdır. Sənaye sektorunun inkişaf dinamikası 1926 cı

illərdən sonra əvvəlcə ləngiməyə və 1929-cu illərdə durğunluğa girməsinin ardınca 1929 cu ilin oktyabr ayında New York Borsasında çöküşlə birlikdə bütün dünyaya təsir edəcək olan iqtisadi böhran özünü göstərməyə başlamışdır. ABŞ da 1929-cu ildə başlayan iqtisadi böhran qısa müddətdə başda sənayeləşmiş ölkələr olmaq üzrə dünya ölkələrinə də təsir etməyə başlayaraq global bir

böhrana çevrilmişdir. 2008-ci ildə dünya iqtisadiyyatın ümumi təsiri alt na alan Qlobal Böhran da yenə ABŞ da başlayan bir iqtisadi böhrandır. Daşınmaz əmlak sektoruna verilən sub-prime mortgage kreditlərinin geriye dönməməsi, düşməyə başlayan əmlak qiymətləri və gündəmdə olan bazarın əhəmiyyətli aktyorları olan maliyyə quruluşlarının təhlükə siqnalları verməyə başlamasıyla bankların yanında digər maliyyə təşkilatlarının ödəniş portfeyində böhran başlamışdır. Maliyyə təşkilatlarının böyük zərərləri ilə likviditlik problemi yaşanmağa başlamışdır. Ölkə daxilində başlayan tələb daralması, istehsal və məşğulluğun azalması və maliyyə sektorunda iflaslar ilə birlikdə böhran qısa müddətdə global mahiyətə də bürünmüşdür. Aşağıda 1929 və 2008 dünya iqtisadi böhranları makro iqtisadi səbəbləri və nəticələri baxımından müqayisəli olaraq əlavə olaraq qiymətləndiriləcəkdir.

1. 1929-cu il böhranı və onun spesifik xüsusiyyətləri

Birinci Dünya Müharibəsində iştirakçı dövlətlərlə yanaşı müharibəyə kənardan qatılan ABŞ, müharibədən sonrakı illərdə dünyada əhəmiyyətli bir prestij qazandı. Bu müddətdə ABŞ xüsusilə Avropa ölkələri və inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün bir cazibə mərkəzi halına gəldi. Beləcə dünya iqtisadiyyatında əhəmiyyətli rol qazanmağa başlayan ABŞ da müharibə müddətində əhəmiyyətli dərəcədə qızıl rezervi yığıldı və böyük sərmayə fondları bu ölkədə cəmlənməyə başladı. ABŞ-da yığılan sərmayə, başda nəqliyyat və iqlim şərtləri baxımından əlverişli olan Florida olmaqla daşınmaz əmlak və torpaq alışına yönəldi. Yaxın tarixdə tətillərinə çevriləcəyi və daşınmaz əmlak istiqamətləndirilən sərmayənin dəyərinin bir neçə qat artacağı düşünüülərək 1926-cı ildə Floridada daşınmaz əmlak sektoruna böyük miqdarda sərmayə qoyuldu. Ancaq 1928-ci ildə Floridada yaşanan qasır-

ğada bir çox adam ölərkən, evlərə və gəmilərə böyük ziyan dəydi. Qasırğa səbəbindən əmlak qiymətləri düşməyə başladı. Daha sonra satışa təqdim edilən daşınmaz əmlak dəyərinin çox aşağı qiymətə belə satıla bilirdi. Digər tərəfdən Amerika xalqının banklardan götürdüyü kreditləri geri ödəməsində axsaqlıqlaın yaşanmağa başlaması bir sonrakı addımda iqtisadiyyatın bütünüə əks olunmağa başladı. (Özçöker, 2009). Bu müddətdə daşınmaz əmlak üzərində fərziyyələrin sona çatması ilə torpaq qiymətlərində azalma yaşanarkən, sərmayə bu dəfədə New York Birjasına yönəldi. Sözü gedən sərmayə istiqamətlənməsi ilə Amerikada sürətlə yüksələn New York birjaı- Down Jones 1. dünya müharibəsindən sonra çox böyük bir işləm həcminə çatdı. Belə ki səhm qiymətlərindəki həddindən artıq yüksəlmə səbəbiylə, Federal Rezerv Bank spekulyativ artımı dayandırmaya üçün 1929-cu ilin yay aylarında faiz üçot dərəcəsini 7 faizdən 15 faizə yüksəltdi. Qərbi ölkələrində 1926-cı illərə qədər yeni görüşlər və sürətli texnoloji inkişafarla avtomobil, tikinti və energetika kimi sektorlar başda olmaqla yaşanan iqtisadi böyümə də birjalarda yüksəlişlərdə əhəmiyyətli səbəb oldu. Ancaq inkişaf edən sənayelərdə yaşanan iqtisadi böyümə 1926-cı illərdən sonra yavaşlamağa başladı, 1929-cu illərdə də tənəzzül nöqtəsinə çatdı. Gündəmdə olan yavaşlama və durğunluğun arxasından, dünyaya təsir edəcək olan iqtisadi böhranı New York Birjasında çöküşlə özünü göstərməyə başladı. Birjada səhmlər zirvədəyərkən, hissə sahiblərinin satışa yönəlməsi, New York Birjasının çöküşünə səbəb oldu. Birjanın çöküşünü isə bankların çöküşü davam etdi (Kazgan, 2008: 43-44). Avtomobil, tikinti və elektronika sektorlarındakı şirkətlərin müflisləşdikləri şərhinin arxasınca 1929-cu ilin oktyabr ayının 21-də xarici sərmayəçilər səhmlərini əllərindən çıxarmağa başladı. Davam edən üç gün ərzində Dow Jones Sənaye Ortalaması (DJIA) 382-dən 299-a düşdü. New York Birjasında

əhəmiyyətli azalmanın yaşandığı 24 Oktyabr 1929-cu il günü "Qara Cümə axşamı" deyər adlandırıldı . Növbəti həftənin ilk günü olan oktyabr ayın n 28 də Dow Jones Sənaye Ortalamas 13% itkiylə 260 -a, 29 Oktyabrda isə təxminən 12 % itkiylə 230-a düşdü. Bir-jadakı çöküşün son nöqtəsini isə 1986 ilində Noyabr ayın n 13-də gördü. ABŞ da 1929-cu ildə başlayan iqtisadi böhranın təsirləri məcmu tələb həcmindəki azalma səbəbiylə istehsal və məşğulluq həcmində azalma, iş-sizliyin artma ı, başda kənd təsərrüfat məhsullar olmaq üzrə qiymətlərdə azalma, mənzil sektorunda durğunluq, ölkələrin xarici ticarətində böyük borclar, dünya ticarət həcmində azalma, bank sektorunda ciddi iflaslar, ticari kreditlərin azalması və xarici sərmayə axınlarının dayanması şəklində oldu.

1.1. 1929 Böhranın n səbəbləri

Həcmi, əhatə sahəsi və müddəti baxım ndan dünyanın ən ağır iqtisadi böhranı olan 1929 Böhranın n səbəbləri belə s ralana bilər:

a..Tələb çatışmamazlığı

Məcmu tələb həcmindəki azalma 1929-cu ildə ABŞ-da meydana çıxan iqtisadi böhran n əsas səbəbi olaraq görülmüşdür. Müharibə sonras yenidən qurulma dövrü keçirən Avropa ölkələrinin istehlak həcmi azalmışdı. Amerikada isə Avropa ölkələrinin əksinə müasir və güclü sənayelər qurulur, kütləvi istehsala keçilirdi. Lakin tələb çatışmamazlığından ötrü çıxarılan sənaye məhsulların satmaq imkan məhdud idi. Digər tərəfdən Asiya, Afrika və Amerikanın az inkişaf etmiş ölkələrindəki insanların alış gücünün də çox aşağı olması səbəbindən tələb azlığı çıxarılan məhsullar n əldə qalması gətirib çıxarırdı . Kreditli satışlara müraciət edilərək alış gücü məhdud olan insanlar üçün istehlak cazibədar hala gətirilməyə çalışıldı. Böhranın başlamasıyla işsiz qalanlar n kreditlə aldıkları mallar n borcunun geri ödəmələrinin dayanmasıyla, istehsalçı seqment maliyyə çətinlik yaşamağa və arxas ndan müflisləşməyə başladı. (Özgöker, 2009).

b. Şirkət təşkilatlanmasındakı neqativliklər.

Böhran n əvvəlində şirkət təşkilatlanmaları çox pis vəziyyətdə idi. Birinci Dünya Müharibəsinin gətirdiyi çətinliklər səbəbiylə ABŞ da şirkətlərin birləşmək məcburiyyətində qalması müharibədən sonra inhisarçılar meydana gətirdi. Belə ki ölkə iqtisadiyyatın n 50 faizindən daha çoxunu 200 holdinqin nəzarətində idi. Bu vəziyyət Amerikan iqtisadiyyatı üçün çox riskli bir vəziyyət idi. Çünki sözü gedən holdinqlərdən birinin iflası, iqtisadiyyat n əhəmiyyətli ölçüdə zərərə düşməsinə gətirib çıxaracaq ı. Digər tərəfdən holdinqlərin faiz üzərində qurulmuş bir sistemə sürüşdükləri, istehsal mərkəzli olmaqdan sürətlə uzaqlaşaraq sərmayələrin azalması na səbəb olduqlar görülməkdə idi (Ünal-Kaya, 2009:8; Özgöker, 2009a)

c. Banklar n maliyyə menecmentindəki nöqsanlar

ABŞ-da 1920-ci illərdə edilən vergi endirimləriylə artan yüksək sərvət təmərküzləşməsi və riskli kreditlərdəki artım 1929-cu ildə iqtisadiyyatdakı var olan durğunluğu böhrana çevirmişdir. Çünki verilən riskli kreditlərin geri dönməməsi, digər tərəfdən doğan etibarsızlıq mühitində banklar böhrana girmiş, ABŞ iqtisadiyyatında əhəmiyyətli bir pul kütləsi çatışmamazlığı ortaya çıxmışdır. (Pommery, 1956:99). 1920-ci illərdə Amerika da gündə 4-5 dənə bank açılırdı . Beləcə çoxlu sayda banklar vardı . Ancaq bankçılıq sistemi isə olduqca zəif idi. Banklar n ehtiyat və kredit nisbətlerini, sərmayə əsasların təyin edən qanunlar yox idi. Həm də ticari banklar sərmayə banklarından ayrı tənzimləmələr də yox idi. Şirkətlər haqq nda kifayət qədər məlumatla sahib olumadan kredit verilməkdə idi. Verilən kreditlərin geri dönməməsi 1929-cu il Böhranın hərəkətə keçirən faktorlar arasında iştirak etdi. (Özgöker, 2009; Ünal-Kaya, 2009:8). 1923-1929-cu illəri arasında gündə iki bankın batması n na-

rahatlığa səbəb olmamasının başlıca səbəbi isə iqtisadiyyata müsbət havanın hakim olması idi. İqtisadi havanın tənəzzül dönməsiylə bank iflaslarının da s rivi hadisələr olaraq görülməməsi lazım olduğu aydın oldu.

d. Xarici ödəmələr balan ı tarazlığındakı çatışmamazlıqlar.

Avropa ölkələri müharibənin səbəb olduğu dağılma və müharibə borclar səbəbindən olduqca zəif bir mövqedə idi. Amerikan n Almaniya və İngiltərədən təzminatları var ı. Təzminatların qız l olaraq ödənilməsi istənilirdi. Lakin dünyadakı qız l ehtiyat qeyri-kafi idi və onsu da bu rezervə Amerika nəzarət edirdi. Bununla, borclar n Amerika mal və xidmət olaraq ödənməsi s nandı. Lakin bu da Amerikan n öz mal və xidmət sektoruna mənfi təsir etdi. Xarici mallar n ölkə bazar na mənfi təsirlərinin qabağını almaq məqsədiylə xarici ticarətə qoyulan maneələrlə Amerikan n milli sənayesi qorunmağa çalışıldı. Bu da İngiltərə və Almaniyan n xarici ticarət həcmnin kiçilməsinə gətirib çıxard . Ölkələr daxili tələb çatışmazlığı səbəbilə də əllərindəki mallar sata bilmədi, pula çevirə bilmədi və Amerikaya borcların ödəyə bilmədi. (Özgöker, 2009).

e. İqtisadiyyatı idarə edən insanlarda məlumat və təcrübə əksikliyi.

İqtisadi böhran dövründə iqtisadiyyata dövlətin müdaxilə etməməsi lazım olduğu fikrinin rəhbərlik anlayışına hakim olması da böhran n dərinliyinin artmas və uzun müddət davam etməsinin ən əhəmiyyətli səbəblərindən biri olaraq göstərilmişdir. 1920-ci illərdə Amerika ı iqtisadç lar və siyasətçilər liberal iqtisadiyyat n ən yaxşı iqtisadi sistem olduğunu müdafiə edirdilər. O dövrə "burax n etsinlər, burax n keçsinlər" şəklində ifadə edilən və dövlətin iqtisadiyyat üzərindəki təsirinin çox az olma ı və sərbəst bazar iqtisadiyyat nda daha yüksək iqtisadi rifah səviyyəsinə çatılacağını müdafiə edən

anlayış hakim idi. Başçı Hooverin bu iqtisadiyyat anlayışı istiqamətində böhrana qarşı dövlətin müdaxilə etməmə qəra ı alma ı hər şeyin daha da pisləşməsinə gətirib çıxarmışdır. Qısaca bazar iqtisadiyyat na inancın ağırlıq təşkil etməsi, məlumat və təcrübə əksikliyi böhrana müdaxilədə gecikməsinə səbəb olmuşdur. Müdaxiləyə qərar verildiyində isə həm gec idi, həm də müdaxilə üçün necə bir yol izləyəcəyi mövzusunda təcrübə yox idi. Təcrübəsizliyin səbəbi isə dünyanın n ilk dəfə belə bir dərinliyə sahib olan böhranla qarşılaşmış olması idi. Sonradan al nan tədbirlər isə böhran n daha da dərinləşməsinə səbəb olmuşdur. Taraz büdcə siyasəti hökumət xərcləmələrinin qısılmas na səbəb oldu: Vergilərin artırılması (Smoot-Hawley Tariff) isə xarici ticarəti dayanma nöqtəsinə gətirərkən, real sektor sürətlə kiçildi və işsizlik artdı. Xüsusilə də əkinçilik sektoru çətin vəziyyətdə qaldı. Alış gücü azalarkən qiymətlər də düşdü. Böhranda tətbiq olunan daraldıcı siyasətin nağd pul çətinliyini daha da dərinləşdirməsiylə bəzi ticarət əməliyyatlarında əmtəə mübadiləsinə müraciət edilərkən, deflasyonist təsir artd (Apak, 2009 n:9; Ünal-Kaya, 2009:8).

f. Qızıl pul standartı inadkarlığı.

Qızıl standartına bağlı qalınarkən sərt pul siyasəti tətbiq olundu. Qız la bağlı olmayan pul çap rədd edildi. Bu vəziyyətdə bazarda pul kifayət etmədikdə iqtisadi fəaliyyətlər də dayandı . Tətbiq olunan möhkəm pul siyasəti ilə artan faizlər real sektorun kiçilməsinə, gəlir səviyyəsinin düşməsinə, işsizliyin artmas na gətirib çıxard (Özgöker, 2009).

1.2. 1929 böhranın n dünya iqtisadiyyat na ümumi təsirləri.

1929-cu ildə New York Birjasında ı bu sərt azalma ilə birlikdə ABŞ-da başlayan böhran q sa müddətdə bütün dünya iqtisadiyyatın təsir altına almışdır. Böhran səbəbiylə dünya birjalar dəyər itirmə müddətinə

girmiş, banklarda iflaslar yaşanmış, toplam istehlak və sərmayələrdə sürətli azalmalar mediana gəlmişdir (AĞDAN-ŞƏN, 2002:5). Dunilla ticarət həcmi daralarkən, kredit ərzindəki azalmalə xarici sərmayə axınlar dayanma nöqtəsinə gəlmişdir. Böhran nəticəsiylə işsizlik nisbətindəki əhəmiyyətli səviyyədə art m və qiymətlərin ümumi səviyyəsindəki azalmalər meydana gəlmişdir. Böhran n ən böyük xərci işsizlik nisbətində artım olaraq görünmüşdür. Məsələn 1929-1933-cü illər arasında işsizlərin say Amerika təxminən 13 milyon, Avropada isə təxminən 30 milyona qalxmışdır. ABŞ-da işçi potensialın n dördüdə biri işsiz qalmışdır. Başda Avropa və Şimali Amerika ölkələri olmaqla daha çox sənayeləşmiş ölkələrə təsir edən böhran, q sa zamanda dunta iqtisadiyyatına yayılmas nda Birinci Dünya Müharibəsindən sonra ABŞ və Avropa iqtisadiyyatları aras nda xüsusi və möhkəm bir əlaqənin olmasının çox böyük təsiri olmuşdur. 1929 böhran n başda Almaniya və İngiltərə olmaqla ən çox sənayeləşmiş ölkələrə təsir etmişdi. 1929-1932-ci illər aras nda sənaye istehsalında ABŞ-da 50%, Almaniya-da 40%, Fransada 30% və İngiltərədə 10% azalma olmuşdur. İngiltərədə azalma 1920-ci illərdə başladığı üçün həmin dövrdəki istehsalatdak azalma nisəti da az olmuşdur. İngiltərə Almanyaya görə böhrana daha çox məruz qalmaqla yanaşı ixracata da böyük

zərbə vurmusdur. İşsizlərin say 1931-ci ildə Almanyada 6 milyona İngiltərədə isə 2.6 milyona qədər artmışdır. Almaniya işsizlik faizi 30.8-ə qalxarkən, İngiltərədə işsizlik faizi 1929-1931-ci illərdə 10% dən 21%-ə qalxmışdır. Cədvəl 1 də sənayeləşmiş ölkələrin işsizlik faizi göstərilmişdir.

Qiymətlərin ümumi nisbəti isə İngiltərədə 25 %, Almaniya və ABŞ-da 30%, Fransada isə 40% ətrafında azalmışdır. Böhran şəraitində xüsusi ilə əkinçilik sahəsində məhsullar n qiymətlərindəki azalma daha kəskin olmuşdur. Əkinçilik sahəsində məhsullar n qiymətlərində 40-60% aras nda azalma müşahidə olunmuşdur. Digər ölkələr isə 1931-ci ildən sonra böyük böhran n təsirini hiss etməyə başladı. İqtisadiyyatı xammaddə ixracatına bağlı olan Lat n Amerika ölkələri kimi ölkələr də böhran zaman çox böyük iqtisadi çöküşə məruz qalmışdılar. Belə ki, Lat n Amerika ölkələrində 1920-ci illərin sonunda iqtisadi böhran başlamışdı. İstifadəyə verilən yeni aqrar texnika və metodlar səbəbi ilə kənd təsərrüfa ı məhsullar nda təklif tələbdən daha çox idi. Beləliklə bu ölkələr məhsulları anbarlarda saxlamağa başlamışdılar. Ancaq saxlanılma imkanları üçün Amerika və Avropa ölkələrinin maliyyə resurslarına ehtiyac vard , lakin Amerika kredit verməyi dayandırmışdır. Dünya Böhranının n təsiriylə bir çox ölkələrdə inşaat prosesi dayanarkən, bir çox sənaye və ticari şirkət isə müflisləşmişdir. Tələbdə daralma səbəbiylə mədənçilik sektoru da böhrandan ən çox təsirlənən sektorlardan biri olmuşdur. Nəticədə milyonlarla insan işsiz qalmışdır. Ölkələr böhrandan ən az ziyanla ç xmaq, yerli istehsala tələbi beləcə məşğulluğu artıraraq işsizliyi azaltmaq məqsədiylə idxalata maneələrə qoymuşlar. Bu isə nəticədə beynəlxalq ticarət həcmiminin kiçilməsinə gətirib ç xarakən işsizlik nisbətinin digər ölkələrə ixrac etmiş, hər yerdə işsizlik faizi artmışdır. Böyük Böhran səbəbiylə istehsalda azalma, tələbdə daralma və işsizlik nisbətində

Cədvəl 1. Bəzi Ölkələrin İşsizlik Faizləri (1933-cü il)

Ölkə	İşsizlik Faizi (%)
ABŞ	37.6
İngiltərə	19.9
Almaniya	36.2
Fransa	14.1
Kanada	26.6
Belçika	16.9
Avstraliya	24.2
Hollandiya	26.9
Norveç	33.4
İsveçrə	23.2
Danimarka	28.8

art m kimi proseslər, normal bazar güclərinin böyük miqyaslı və qalıcı bir işsizliyi maneə törədəcəyini nəzərdə tutan klassik iqtisadiyyat anlayışına olan etibarını sarsıtmışdır. Roosveltin 1932-ci ildə "New Deal" adı ilə verdiyi yenidən qurulma proqramı ilə bankçılıq sektorundan başlamaq üzrə görülməyən tədbirlər və Keynesci fikirlər böhrandan çıxışa gedən yolun göstəricisi olmuşdur. Keynes 1929 Dünya Böhranı ilə açılan və böhrandan çıxış üçün iqtisadiyyata dövlətin müdaxilə etməsi lazım olduğunu müdafiə edən Keynesin yeni bir nəzəri çərçivə ortaya qoyduğu fikirlərin ön planına çəkilməsinə səbəb olmuşdur. Keynesə görə, bazar iqtisadiyyatı hər vaxt özü-özünü düzəldə bilməz, yəni az işsizlik və yüksək istehsal səviyyəsini hər vaxt təmin edəcək bir mexanizmə sahib deyil. Bu səbəbdən iqtisadiyyatda sabitliyi təmin etmək və performans azalması ilə əngəllənmək üçün xüsusilə dövlət və bələdiyyə xərcləmələri, vergilər və pul siyasəti kimi makroekonomik metodların tətbiqi lazımdır. Keynesin bu arqumenti hər kəs tərəfindən düzgün qəbul edilmişdir.

1.3 1929-cu il böhranı nəzəri baxış

1929-cu il Dünya Böhranı şərhinə bağlı ümumi qəbul görən nəzəri bir yanaşmanın olmadığı, əksinə vurğulanan makroekonomik faktın bir parçasına yönələn fərqli yanaşmaların olduğu görülməkdədir. 1929 Dünya Böhranı, bazarın öz dinamikləri tərəfindən böyük miqyaslı və qalıcı bir işsizliyin meydana gəlməsini maneə törədəcəyini müdafiə edən klassik iqtisadi anlayışın dərinə sarsılması səbəb olmuşdur. Dünya səviyyəsindəki böyük miqyaslı və qalıcı işsizlik, 1930-cu illərə qədər iqtisadiyyat elmində baza təşkil edən fikirlərə ciddi şəkildə təsir etmişdir. Bu müddətdə ön çəkilən ad Keynes olmuşdur. Sərmayəçilərin etibarında sabitliksizliyin Böyük Böhranı təməli səbəbi olduğunu ifadə edən Keynes, a) keçən böhranı açılan və dövlətin tət-

biq edəcəyi bəzi tənzimləmələri iqtisadiyyatda problemlərin öhdəsindən gələcəyini iddia edən yeni bir nəzəriyə ortaya qoymuşdur. Keynesin təməli düşüncəsi bazar iqtisadiyyatının öz dinamikləri ilə hər vaxt özü-özünü düzəldərək tarazlığa gələcək bir mexanizmə sahib olmadığı şəkildədir. Keynesə görə bazar iqtisadiyyatında az işsizlik və yüksək istehsal səviyyəsini zəmanət edəcək bir mexanizmə olmadığı kimi, iş dünyasının gözləmələrinin optimist və pessimist oluşuna bağlı olaraq sərmayə miqdarında meydana gələn dəyişmələr nəticəsində bazar iqtisadiyyatlarında böyük dalğalanmalarla üzləşmək mümkündür. Məsələn, iş dünyasında gözləmələri pessimist edən bir dalğalanma vəziyyətində sərmayələrdə ani azalmalar yaşanacaq, bu da istehsal həcmində daralmağa və işsizlik nisbətində artma gətirib çıxaracaq. Bazar güclərinin iqtisadiyyatda başlayan gerilməyi tək başına geri çevirə bilməməsinin səbəbləri arasında qismən ortalama ödəniş səviyyəsinin kifayət qədər elastik olmamasına yer verən Keynes, dövlətin tətbiq edəcəyi tənzimləmə siyasəti ilə iqtisadiyyatdakı performans azalmasını əngəlləyəcəyi iddia etmişdir. M. Friedman və A. Schwartz isə Böyük Böhranı 1929-33 illər arasında ABŞ-da tətbiq olunan daraldıcı pul siyasəti ilə açılmışlar. C. Kindleberger 1929 böhranının dünya miqyasında bir iqtisadi liderliyin olmaması ilə açılmışdır. Kindlebergerə görə dünya ticarət həcmində qoyulan tərifiələr səbəbiylə meydana gələn daralma əngəlləməyə və dünya iqtisadiyyatının çöküşünü əngəlləmə istiqamətində lazımlı maliyyə imkanını təmin edən bir lider ölkə və ya IMF ya da Dünya Bankı kimi bir beynəlxalq quruluşların olmaması Dünya Böhranının səbəbidir. P. Temin isə 1929 böhranı ilə Dünya müharibəsinin gecikmiş nəticəsi və müharibə sonrası müharibə təminatları, beynəlxalq kreditlər ilə digər maliyyə problemlər mövzusunda davam edən qarşıdurmaların nəticəsi olaraq qiymətləndirmişdir. Başqa tərəfdən

P. Təmin və B. Eichengreen, iqtisadi böhran n böyüməsində əsas səbəbin müvafiq dövrün beynəlxalq pul sisteminin əsasın təşkil edən qızıl standartı olduğunu iddia etmişdir.

2. 2008-ci il global böhranı

ABŞ-da ortaya çıxan və bütün dünyaya mənfi təsir edən əmlak sektoruna bağlı problemlərin təməli, beş il əvvəl bəzi maliyyə quruluşlarının kreditliliyi zəif olan kəslərə də mortgage krediti verməyə başlaması ilə atılmışdır. ABŞ-da banklar, iqtisadiyyata inşaat sektoru vasitəçiliyi ilə canlandırmaq üçün, ödəmə gücü və kredibilitəsi aşağı, riski yüksək şəxs və təşkilatlara, sub-prime mortgage kreditləri verərək, yüksək riskli kreditlərin ölçüsünü 1,5 trilyon dollara yüksəltmişlər. Banklar daha çox kredit verə bilmək üçün, sub-prime kreditlərdən gələn gəlirləri təminat göstərərək, əmlak təhviləri ixar b bunla bazarda bənzərlərinə görə daha yüksək faizlə, ağırlıqlı olaraq riskli sərmayələrdən yüksək mənfəət əldə etməyi hədəfləyən hedge fonlara satıblar. Çünki ipoteka daşınmaz əmlak qiymətlərinin artan qisminə yeni ipotekalar edilərək, yeni kreditlərin alınması, real olaraq qarşılığı olmayan kredit həcmi artırılmışdır. Adı keçən kreditlərin təxminən üçdə birinin dəyişən faizli kreditlər olması da maliyyə bazarları çətin vəziyyətə salacaq olan ayrı bir faktordur. Beləcə maliyyə segmenti üzərinə böyük bir risk atılmışdır. Tənzimləmə vəzifəsi görən təşkilatlar və mərkəz bankları sürətli kredit böyüməsi və aktiv qiymətlərində yaranan sürətli artımın səbəb olduğu sistemik riskləri görə bilməmiş ya da zəruri addımları atı bilməmişdir. Mortgage kreditlərinə söykənən daşınmaz qiymətlər ilə kredit törəmə məhsullarının risklərinin qeyri-dəqiq ölçülməsi, kimi zamanda mali mühəndislik texnikaları istifadə edilərək ölçülə bilməyən hala gətirilməsindən dərhal sonra nəzarət edici quruluşun əskikliklərinin yarımda kredit alanlara kredit istifadəsinə bağlı xərclər və digər bütün detallar haqqında yazıl

məlumatlandırma edilməməsi nəticəsində ortaya çıxan asimetrik informasiya, mülk satın almanın bir sərmayə vasitəsi hesab edilməsinə və kredit ödəmələrində gözlənilməz problemlərin ortaya çıxmasına gətirib çıxarmışdır. Kredit bazarında problemlərə qarşı nizamlayıcı və nəzarət edici müdaxilələrdən qaçınarkən, mülk kreditlərinə arxalanan daşınmaz qiymət ixarına davam edilmişdir. ABŞ daşınmaz əmlak bazarının 2006-cı ildə doyma səviyyəsinə çataraq durğunluğa keçməsi ilə mülk qiymətlərindəki sürətli azalma və Amerikan Mərkəz Bankı FED-in son iki ildə tez-tez faiz artırımı etməsi, xüsusilə dəyişən faizli kredit alan və mülk qiymətlərindəki artım arxalananlar çətin vəziyyəti salmışdır.

Girov kreditlərinin geri dönüşündəki axsaqlıq və azalmalar nəticəsində banklar verdikləri kreditləri azaltıqlar zamanı tələb və qiymətləri düşmüşdür. Girov borclularının çaxnaşmaya qapılaraq evlərini satmaları ya da ödəmə çətinliyi səbəbi ilə banka vermələri qiymətləri daha da aşağı salmış və əmlak təhvilərinin təminat olan evlər təhvilərinin nominal dəyərini qarşılaya bilməz hala gəlmişlər. Adı keçən kreditləri təmin edə bilməyən banklar qaynaq çətinliyinə girmişdir. Maliyyə bazarlarında yaranan etibarsızlıq nəticəsində bankların bir-birlərinə borc vermə mövzusunda ehtiyatlı davranmalar isə likidite probleminə gətirib çıxarmışdır. Böhranın təsirləri sərmayə banklarında sürətlə müşahidə edilməyə başlamışdır. Ardından böhran ümumiyyətlə bank, sərmayə fondu, sərmayə şirkəti, sığorta şirkəti, hedge fond kimi ABŞ maliyyə sistemində iştirak edən bütün maliyyə təşkilatlarına təsir etmişdir. Əmlak bazarına aid qiymətli kağızların yanında, bu bazarda başlayan pozulmanın daha az riskli maliyyə varlıqlara da yayılacağı qorxusu və bu qorxunun 2008-ci ildə reallaşması, mövcud qarışıqlığı daha da dərinləşdirmişdir. Nəticədə bu cür kreditlərlə əlaqədar maliyyə vasitələri portföyündə saxlayan quruluşların maliyyə struktur-

ları düşən qiymətlərlə birlikdə qırıqmağa başlamışdır. Maliyyə quruluşlarının böyük zərərlərə məruz qaldıqlarını açıqlamaqla yanaşı likidilik problemləri yaşanmağa başlamışdır. Ölkə daxilində başlayan tələb daralması, istehsal və məşğulluğun azalması, maliyyə sektorunda çöküşlər ilə birlikdə böhran digər ölkələrə də yayılmağa başlamışdır.

2.1 2008-ci il Böhranın Əsas Səbəbləri

Böhranın səbəblərinə bağlı müxtəlif şərhlər edilmişdir. Bu şərhərdən biri olan və Independent Qəzetinin 7 Oktyabr 2008 tarixli nüsxəsindəki bir məqalədə 2008 böhranın səbəbləri iyirmi maddə olaraq sıralanmışdır. Ad keçən məqalədən də yola çıxaraq böhranın səbəbləri belə sıralana bilər:

a. Həddindən artıq müəkkəb maliyyə alətlərinin alqı satqı

Böhrana bağlı yuxarıda verilən ümumi məlumatlar çərçivəsində böhrana zəmin hazırlayan və başlanan faktorların başında, daşınan qiymət bazarına, ticari və sərmayə bankçılığına gətirilən məhdudlaşdırmaların olmaması nəticəsində komplekslik dərəcəsi yüksək müxtəlif törəmə vasitələr ilə yüksək dəyərdə əməliyyat edilməsinin iştirak etmişdir. Sərmayə hərəkətlərinin sərbəstləşməsi nizamsızlığı da özünü göstərmişdir. Sistemin sürətlə dəyişdiyi mühitdə, banklarla əlaqədar qaydalar maliyyə sektoruna bəzi məqamlardan qeyri-kafi gəlmişdir. Sektor qaydaların xaricinə daşacaq törəmə vasitələri sürətlə dövrəyə soxmuşdur. Bu inkişaf ilə maliyyə sektorunun həcmi real sektora görə nisbi olaraq böyüməsinə və təbii olaraq da risklərin artmasına gətirib çıxarmışdır. İqtisadiyyatda, ticarətdə və maliyyə dünyasında istifadə edilən kağızlar ancaq təmsil etdikləri varlığa görə ölçülür. Bu istiqamətdə səhmlər və təhvilərin dəyəri də aid olduqları şirkətlərin gücünə görə artma və azalma göstərir. Törəmə vasitələrdə isə bu cür bir əlaqə və əlaqə daha zəifdir ya da yoxdur. Qlobal bazarlardakı törəmə vasitələrin cəmi dəyəri,

dünyanın cəmi nəticəsinə və bu nəticənin böyümə nisbətində uyğun bir artım seyri izlərsə, hər hansı bir problem çıxmayacaqdır. Ancaq 2008 böhranı əvvəli son 10 il içində törəmə məhsullarının cəmi dəyəri hər il ortalama olaraq %25 nisbətində artarkən, eyni dövrdə dünya gəlirindəki artım nisbəti isə %6,2 olmuşdur. Səbəbindən törəmə vasitələrin dünya gəlirindəki artım nisbətlə sürətli böyüməsi, 2008 böhranın əhəmiyyətli səbəblərindən biri olmuşdur.

b. Yuanın Dəyərinin aşağı tutulması

Çinin pul vahidi olan yuanın dəyərini aşağı tutması nəticəsində, kurs ehtiyatı artmışdır. Kurs ehtiyatları artan Çin, qərbi ölkələrinə əhəmiyyətli miqdarda borc vermişdir. Bu səbəblə faiz nisbətləri düşürkən, əmlak sektorunda risk böyümüşdür.

c. Likvidlik Bolluğunun Yaranması

Qərbi ölkələrinin iqtisadiyyatlarına ucuz pul axışı reallaşmışdır. Bu ölkələrin 2000-ci illərin başında ticarət profsiti artmışdır, bu da likidite bolluğu meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.

d. Yüksək və spekulatif qazanc axtarışları

Aşağı faiz və likidite bolluğu investorları riskli varlıqlara yönəlmişdir. Tələb, qiymətləri təzyiq altına almışdır. Sub-prime kreditlərin geri dönməməsi ilə bazar dağıdıcı nəticə riskini kəşf etmişdir.

e. Sub-Prime mortgage kreditlərdə artım

ABŞ-da, bazar pul həcmi yüksək olması səbəbiylə, bəzi maliyyə quruluşları kredibiliteti aşağı olan kəslərə mortgage krediti vermişdir. Aşağı gəlirli təbəqə götürdüyü əmlak kreditləri ilə ödəmə bilməyəcəyi borc yükü altına girmişdir. Beləcə maliyyə quruluşlarının maliyyə strukturları yüksək riskli bir hala çevrilmişdir. Bir tərəfdən ABŞ Mərkəz Bankının faiz nisbətlərini artırması, daşınmaz əmlak sektorunu durğunluğa apararkən,

digər tərəfdən daşınmaz əmlak satış qiymətləri ilə kirayə gəlirlərinin də bazar səviyyəsinin alt na enməsiylə, bu krediti istifadə edən aşağı gəlirli təbəqənin, kreditlərini nizaml olaraq ödəyə bilməz hala gəlməsinə səbəb olmuşdur. Varlıq qiymətlərinin həddindən artıq düşməsi borcluların mal-varlıqlarını satmaq məcburiyyətində buraxmış, bu da mal-varlıqların qiymətlərinin daha da düşməsinə səbəb olmuşdur. Varlıq qiymətlərindəki düşüş digər tərəfdən başlanğıcdakı kredit tələbindəki artım da dayandırmışdır. Ardından təminat tamamlama çağırışı ilə birlikdə varlıqların satılmaq məcburiyyətində buraxılması qiymətlərin daha da düşməsi ilə nəticələnmişdir (Yılmaz-Gayğusuz, 2009:6). Krizisin ana səbəbi olaraq göstərilən bu vəziyyət əslində aysberqin su üzərindəki parça idi. Krizis əvvəli sürətlə böyüyən törəmə bazarlar və mali vasitələr dünyada daxilində likidite bolluğuna və mali sektorun inkişafına çox kömək etmişdir. Ancaq, həddindən artıq ölçüdə yayılan törəmə bazarlar və vasitələr, global sistemik risk qaynaqlarından biri olmuş və ABŞ-də sub-prime mortgage bazarında krizisin sürətli bir şəkildə bütün mali bazarlara yayılmasına gətirib çıxarmışdır. Başqa sözlə maliyyə sektorunda etik dəyərlərin bir tərəfə qoyularaq, əxlaqi riskin artması və maliyyə sektorunun real sektora dəstək olmaqda uzaqlaşaraq spekulatif bir quruluşda sıxlaşması krizisi tətikləmişdir.

f. Borclu sat nalmalar

Ucuz pul dünyada daxilində borclu sat nalmaları yaymışdır. Banklar sahib olduqları haqdan daha çox borclanmışlardır. Yüksək gətirili investisiyaya istiqamətlənmə banklar mortgage sahəsində daşınan əmlak varlıqlarını istehsalna və bunları investorlar satmağa yönəlmişdir. Ancaq banklara inamın azalmasıyla kimsə borcun harada olduğunu tapa bilməmişdir. Bu isə bazarlara müdaxilələrin başlanmasına səbəb olmuşdur.

g. Nizamlayıcılar n təsirsizliyi

Bazarların 1990- illərdə başlayan liberalləşdirilməsi nəticəsi olaraq, mali sistem idarə və yoxlamadan uzaqlaşmışdır. ABŞ, İngiltərə və İslandiya kimi ölkələrdə maliyyə sektorundakı ifratlıq təşkil edən bəzi məsələləri nəzarət altına almaq mümkün olmamışdır. Maliyyə mərkəzləri arasındakı rəqabətin də buna əlavə olunmasıyla təşkil edici təşkilatların təsiri daha da məhdud qalmışdır. FED və bazarda digər yoxlama nüfuzlarının mortgage bazarında zəif təəhhüd şərtlərini idarə etmələrindəki müvəffəqiyyətsizlikləri də krizisin bir səbəbi olaraq göstərilə bilər. Depozitlərin olmaması, gəlirlərin, varlıqların və peşələrin doğruluq araşdırmalarının edilməməsi zəif təəhhüd şərtlərinə nümunə olaraq göstərilə bilər (Ünal-Kaya, 2009:5; Yılmaz-Gayğusuz, 2009:4)

h. Kredit Dərəcələndirmədəki problemlər

Nizamlayıcılar kompleks investorlara verilən kreditlərin keyfiyyəti mövzusunda qərarlar Standart & Poors və Moody's kimi quruluşlara devr etmişdir. Ancaq kredit dərəcələndirmə quruluşları riskli kreditlərə yüksək qiymətlər verərək aldanılmağa səbəb olmuşdurlar. Digər tərəfdən güclü mövqələrdə olanların verdikləri səhv qərarlar sistemik risk təhlükəsini daha da artırmışdır.

2.2. 2008 Krizisinin Qloballaşması

ABŞ- n fərdi mortgage kreditlərinə söykənən daşınan qiymətlilər bazarında lider olması, 2007 ili etibarilə daşınmaz əmlaka söykənən daşınan qiymətlərin %89,2-in bu ölkədən ixrac edilməsi və bu sistem içində monoline və hedge fondlar kimi iştirak edən yeni mali təşkilatların kompleks kredit törəmə məhsullarının istifadə etmələri və qloballaşan mali bazarlar arasındakı möhkəm əlaqələr səbəbi ilə ABŞ-də başlayan krizis, ABŞ banklarının borc vermə riskini xarici investorlara köçürməsi nəticəsi başda Avropa olmaq üzrə sürətlə global mali bazarlara yayılmışdır (Suydam-Baqqal, 2008: 75; Dəmir və dig., 2008:8). Qısaca, ABŞ-də əmlak bazarında mortgage

kredit qaynaqlı olaraq başlayan krizis, Sentyabr-2008'də aralarında Lehman Brothers n da olduğu bəzi böyük maliyyə quruluşların iflas ilə dərinləşməsinin ard ndan qlobal bir mali krizisə çevrilərək bütün ölkələri təsir altına almağa başlamışdır. Qloballaşan mali krizis müddətində üç sahədə təməl dəyişmə ilə qarşılaşılmışdır: Bunlar; təməl mal qiymətlərində sürətli azalma, mali varlıqlar n dəyər itkisi və inkişaf etməkdə olan ölkələrə istiqamətli sərmayə axınlarındak gerilmələrdir (Yüksələr, 2009:8). Qlobal Krizisi əvvəlki krizislərdən ay ran ən əhəmiyyətli nöqtə, klassik bankçıl q krizislərindən fərqli olaraq, təməlində kompleks və yüksək həcmli törəmə məhsulların iştirak etməsi və bu məhsullarla bağlı problemlərin qloballaşan dünyada sürətlə yayılmış olmasıdır. (Bocutoğlu-Ekinci, 2009: 67).

2.3. Qlobal Krizisin Dünya İqtisadiyyatına Ümumi Təsirləri

Mali bazarlarda baş verən çöküş, sektorda iflas, mali konsolidasyon, cəmiyyət müdaxilələri, qurtarma və məcburi dövlətləşdirmələri gündəmə gətirmiş və mali varlıqlar n dəyərində əhəmiyyətli bir itkiyə səbəb olmuşdur. Krizis mali olaraq başlamış olmaqla birlikdə dünya daxilində istehsal, ticarət, məşğulluq kimi real iqtisadi böyüklüklərə də böyük bir nisbətdə və mənfi şəkildə təsir etmişdir (Günay, 2008: 105; Yüksələr, 2009:9-10). Krizisin mali bazarlar üzərindəki ilk təsirləri, likidite və kredit kanalların n daralması şəklində ortaya çıxmışdır. Maliyyə şərtlərindəki mənfi inkişafın həcminin, pozulan tələb şərtlərinə bağlı olaraq əhəmiyyətli ölçüdə düşən ticarət həcmi və təsiriylə, 2008 ili, dünya daxilində böyümə performanslarının pozulduğu, məşğulluğun düşdüyü və praqnozlar n pisləşdiyi bir il olmuşdur.

a. Krizisin Qlobal Böyüməyə və Məşğulluğa Təsiri

Krizis səbəbindən dünya ümumişinə işlətmələr istehsal tutumların və satış hədəflə-

rini revize edərək, salmağa başlamışdır. Olduqca azalan satış həcminə baxmayaraq şirkətlər varlıqların qoruya bilmək üçün xərclərini azaltmışdılar. Qısılan işlətmə xərcləri səbəbiylə toplu şəkildə işdən ç xartmalar yaşamışdır. Məşğulluqdakı daralma istehlakçı etibar na da mənfi istiqamətdə təsir göstərmişdir. Bu vəziyyət dünya iqtisadiyyat nda ciddi bir tələb daralması na gətirib ç xarmışdır (Azgur, 2010). Bəzi ölkələrin 2004-2009 illərini əhatə edən böyümə nisbətləri Cədvəl-2'də göstərilmişdir.

Cədvəl 2. Bəzi Ölkələrin Böyümə Nisbətləri (2004-2009)

Ölkə	2004	2005	2006	2007	2008	2009
ABŞ	3,6	3,1	2,7	2,1	0,4	-2,4
Almaniya	1,2	0,7	3,2	2,5	1,2	-5,0
Avstraliya	3,6	3,2	2,6	4,7	2,4	1,3
Braziliya	5,7	3,2	4,0	6,1	5,1	-0,2
Çin	10,1	10,4	11,6	13,0	9,6	8,7
Fransa	2,3	1,9	2,4	2,3	0,3	-2,2
Hindistan	7,9	9,2	9,8	9,4	7,3	5,7
İngiltərə	3,0	2,2	2,9	2,6	0,5	-4,9
Yaponiya	2,7	1,9	2,0	2,4	-1,2	-5,2
Kanada	3,1	3,0	2,9	2,5	0,4	-2,6
Koreya	4,6	4,0	5,2	5,1	2,3	0,2
Rusiya	7,2	6,4	7,7	8,1	5,6	-7,9
Türkiyə	9,4	8,4	6,9	4,7	0,7	-4,7

Qaynaq. IMF; TÜİK

İnkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin böyümə nisbətlərinin 2009-cu ilin ilk rübündə dib nöqtəsinə çatd qdan sonra, əsas olaraq qlobal ölçəkdəki genişləyici pul və maliyyə siyasətlərinin və daha çox inkişaf etmiş ölkələrdəki anbar ehtiyatın n köməyi ilə, ilin ikinci rübündən etibarən yuxarı istiqamətli hərəkət etməyə başlamışdır. (TCMB, 2010c:26). Açıqlanan milli gəlir məlumatları na görə, 2009 ili son rübündə inkişaf etmiş ölkələrdə daralma nisbəti 3,4' % dən 0,8 '%ə geriləyərkən, eyni dövrdə inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda böyümə nisbəti 4%'ə çatmışdır. Qlobal iqtisadiyyatda 2009-cu ilin son rübündə diqqətə çarpan bərpaetmə meylinin 2010-cu ilin ilk rübündə

də davam etdiyi görülməkdədir (TCMB, 2010:15-16). Qlobal böyümə proqnozları n da ı yuxarı istiqamətli yeniləmənin əksinə, Avro bölgəsi böyümə proqnozlarının, başda Yunanistan olmaq üzrə ətraf ölkələrdən qaynaqlanan problemlər səbəbiylə, aşağı istiqamətli yeniləmənin baş verdiyi görülməkdədir. Digər iqtisadiyyatlar üçün isə daha müsbət təxminlər hakim olmuşdur. Qlobal krizisdən ən az təsirlənən Asiya-Sakit okean bölgəsi, 2010-cu ildə də ən sürətli böyüməsi proqnozlaşdırılan bölgədir. ABŞ`-da isə alnan tədbirlər nəticəsində böyümə proqnozlarının potensial səviyyəsinə yaxınlaşmış olması yenə diqqət çəkici bir nüansıdır (TCMB,2010:17). Qlobal krizis böyüməyə mənfi təsiri ilə yanaşı bütün dünyada işgücü bazarları na da mənfi şəkildə təsir etmişdir. Krizislə birlikdə iqtisadiyyatda baş verən daralma işsizlik nisbətini artırmağa səbəb olmuşdur. Bəzi ölkələrə aid 2004-2009 illərini əhatə edən işsizlik nisbətləri Cədvəl-3`də göstərilmişdir.

Tablo-3. Bəzi ölkələrin işsizlik nisbətləri (2004-2009)

Ölkə	2004	2005	2006	2007	2008	2009
ABŞ	5,5	5,1	4,6	4,6	5,8	9,3
Almaniya	9,8	10,7	9,8	8,4	7,3	7,5
Avro Bölgəsi	9,0	9,0	8,3	7,5	7,5	9,4
Estoniya	9,7	7,9	5,9	4,7	5,5	13,8
Fransa	9,3	9,3	9,2	8,4	7,8	9,5
İngiltərə	4,7	4,8	5,4	5,3	5,6	7,6
Yaponiya	4,7	4,4	4,1	3,9	4,0	5,1
İtaliya	8,0	7,7	6,8	6,1	6,7	7,8
İspaniya	10,6	9,2	8,5	8,3	11,3	18,0
Türkiyə	10,8	10,6	10,2	10,3	11,0	14,0
Yunanistan	10,5	9,9	8,9	8,3	7,7	9,5

Qaynaq: Eurostat Database.

Qlobal bərpa olunmağa aid müsbət göstəricilərə baxmayaraq, ABŞ və Avro bölgəsi başda olmaq üzrə, inkişaf etmiş ölkələrdəki yüksək işsizlik nisbətləri mövcud səviyyəsini qorumaqdadır. Bu vəziyyət qlobal böyüməklə bağlı inkişafın təmaldə keçici xüsusiyyətdəki genişləyici pul və maliyyə siya-

sətlərinə əsaslanmasından qaynaqlanmaqdadır (TCMB,2010c:26). Krizis yüksələn bazar iqtisadiyyatlarında yuxarıda əldə edilən inflyasiya, böyümə və məşğulluq nisbətlərini kredit, portföy və xarici ticarət kanalı olmaq üzrə təmaldə üç kanaldan təsir etmişdir. Mali krizislə, kredit kanalı da daralma tələb şərtləri pozularkən, qlobal ticarət həcmi də əhəmiyyətli ölçüdə düşmüşdür. Qlobal krizis müddətində xarici ticarət, iqtisadi fəaliyyətə mənfi təsir edən ən əhəmiyyətli kanallardan biri olmuşdur. Necə ki 2008-ci ildə %15,4 nisbətində bir böyümə göstərən dünya ticarət həcmi, 2009-cu ildə %22,8 nisbətində geriləmişdir. Xarici ticarət həcmindəki daralma ölkə iqtisadiyyatlarında daralmağı da özü ilə gətirmişdir. İxracatın milli gəlirindəki pay yüksək olan ölkələrdə böyümə sürəti digər ölkələrə nisbətəndə daha çox geriləmişdir. Necə ki ixracatın milli gəlirindəki pay yüksək olan ölkələrdə böyümə sürəti 2007 ili ortalaması olan %5,5 səviyyəsindən, 2009-cu ilin ilk rübündə təxminən 12 bal geriləyərək %-6,2 olaraq reallaşmış, digər ölkələrdə isə böyümə nisbətləri eyni dövrdə ortalamada %4 səviyyəsindən %-3,2'yə geriləmişdir. GSYİH içində ixracatın payı yüksək olan ölkələrin böyümə sürətləri 2007-2009 dövründə 7,1 bal geriləyərək, ixracat payı aşağı olan ölkələrdə bu azalma 3,7 bal ilə məhdud qalmışdır (TCMB, 2010b:53-54;TCMB,2010c:6).

Cədvəl-4. İnkişaf etmiş və İnkişaf etməkdə Olan Ölkələrdə Böyümə Faizi (Bir Əvvəlki İlin Eyni Dövrünə Görə Faizdə Dəyişmə)

	2007/1	2007/2	2008/1	2008/2	2008/3	2009/1	2009/2	2009/3
İnkişaf etmiş Ölkələr	2,7	2,2	-0,2	-2,4	-7,2	-8,3	1,0	2,4
İnkişaf etməkdə Olan Ölkələr	10,8	9,3	5,0	2,9	-2,2	-3,1	7,9	8,5

Qaynaq: TCMB

Qlobal krizis, ABŞ, AB, Yaponiya kimi inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatları ı, inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatları na

müqayisədə daha yüksək nisbətdə təsir etmişdir (Cədvəl-4). İnkişaf etmiş ölkələrə edilən ixracatın cəmi ixracat içindəki payına görə edilən qruplaşdırmada, qlobal krizisə bənzər böyümə nisbətləri ilə girən inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında, krizis dövründə diqqətə çarpan bir fərqlənmə yaşandığı görülməkdədir. 2009 ilin ilk rübü etibarlıyla, ağırlıqlı olaraq inkişaf etmiş ölkələrə ixracat edən ölkələrdə ortalamada böyümə sürəti %-6,7-yə geriləyərkən, inkişaf etməkdə olan ölkələrə ixracat edən ölkələrdə bu nisbət %-1,7 səviyyəsində qalmışdır (TCMB, 2010b:54). Qısacası, beynəlxalq ticarətdəki daralma qlobal maliyyə böhranı ərzində də ölkə iqtisadiyyatlarına mənfi təsir göstərən ən önəmli faktorlardan biri olmuşdur. Göründüyü kimi milli gəlir içərisində ixracatın payı yüksək olan ölkələr böyümə sürəti aşağı olan ölkələrlə müqayisədə daha çox təsirlənmişdir. Qlobal böhranın xarici ticarət kanal vasitəsilə dünya iqtisadiyyatlarına təsiri, ixracat məhsullarında da fərqliliklər göstərmişdir.

b. Böhranın Qlobal İnflyasiyaya Təsiri

Qlobal inflyasiya 2008-ci ilin ikinci yarısından etibarən tələb və xərc şərtlərindən qaynaqlanan təzyiqlə nəticəsində sürətli şəkildə enməyə başlamışdır. 2008-ci ilin sonlarından etibarən toplam tələbdəki sərt daralma, istehsal səviyyəsinin potensialın altına qalması, qida və neft qiymətlərindəki azalmalar bütün dünyada inflyasiya nisbətlərinin sürətlə geriləməsinə gətirib çıxarmışdır. İllik inflyasiya gözləmələri, başlıca inkişaf etmiş iqtisadiyyatlarda mərkəzi bank hədəflərinin altına düşmüşdür (Soylu, 2009:253). İnflyasiyadakı bu meylliliyin davam etməsi nəticəsində, inkişaf etmiş ölkələrin istehlakçı qiymətlərindəki illik dəyişmə nisbəti 2009-cu ilin May və İyun aylarından etibarən aşağı düşmüşdür. 2009-cu ilin ortalarında həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə inflyasiya nisbətləri ən aşağı səviyyəyə çatmışdır (TCMB, 2010b:19). Bəzi ölkə-

lərin 2005-2009-cu illəri əhatə edən inflyasiya nisbətləri Cədvəl 5-də göstərilmişdir.

Cədvəl 5: Bəzi Ölkələrin İnflyasiya Nisbətləri (2005-2009)

Ölkə	2005	2006	2007	2008	2009
ABŞ	3,4	3,2	2,9	3,8	-0,4
Almaniya	1,6	1,6	2,3	2,6	0,3
Avstraliya	2,7	3,5	2,3	4,4	1,8
Brazilya	6,9	4,2	3,6	5,7	4,9
Fransa	1,7	1,7	1,5	2,8	0,1
Hindistan	4,2	5,8	6,4	8,3	10,9
İngiltərə	2,0	2,3	2,3	3,6	2,2
İrlandiya	2,4	3,9	4,9	4,1	-4,5
Yaponiya	-0,3	0,2	0,1	1,4	-1,4
Kanada	2,2	2,0	2,1	2,4	0,3
Koreya	2,8	2,2	2,5	4,7	2,8
Rusiya	12,7	9,7	9,0	14,1	11,7
Türkiyə	7,7	9,7	8,4	10,1	6,5
G7	2,4	2,4	2,2	3,2	-0,1
OECD Avropa	2,4	2,6	2,7	3,9	1,2
OECD Toplam	2,6	2,6	2,5	3,7	0,5

Qaynaq: OECD, TÜİK.

Aşağı istiqamətə doğru hərəkət edən inflyasiya nisbətləri, mərkəzi bankların iqtisadi fəaliyyətdəki daralmanın məhdudlaşdırmağa imkan vermiş, bu çərçivədə həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə pul siyasəti əhəmiyyətli dərəcədə rahatlaşdırılmışdır (TCMB, 2009 a:4). Ancaq qlobal inflyasiya, əvvəlki ilin yüksək əsas təsirinin ortadan qalmasına başlaması və əmtəə qiymətlərindəki yüksəlişin təsiriylə 2009-cu ilin Avqust ayından etibarən yuxarı doğru hərəkət etməyə başlamış, inkişaf etmiş ölkələrdəki inflyasiya il sonundan etibarən müsbət dəyərlərə çatmışdır (TCMB, 2010:28).

2.4. Qlobal Böhrana Qarşı Ümumi Tədbirlər və İnkişaf

Bazarın öz dinamikləriylə sabit şəkildə yol ala bilməyəcəyini, bu səbəbdən dövlətin iqtisadiyyatda düzəldici rol oynaması gərəkdiyi fikrini önə sürən Keynesin bu təklifi və təklifin arxasında yatan model, 1929-cu il böhranından çıxışın modeli olmuşdu. Müəyyən müddətdən sonra dövlətin arxa

planda qalmas , 1990-cu illərdə yaşanan qlobal sistem dəyişikliyi ilə 2000-ci illərin ortalarında 1929-cu ilə bənzər bir böhranla yenedən qarşı-qarşıya qalınması ehtimalı ilə Keynesin siyasətlərinə görə böhrana qarşı müxtəlif tədbirlər, bu dəfə gecikmədən alınmağa çalışılmışdır.

Qlobal iqtisadi böhranın başlanğıcından etibarən ölkələr, böhranın iqtisadiyyat üzərindəki mənfi təsirlərini aradan qaldırmaq məqsədiylə müxtəlif tədbirlər almış və bu tədbirlərin nəticəsində bəzi müsbət inkişaf-lar təmin edilmişdir. Alınan tədbirlərlə bərabər, bu cür böhranların təkrarlanması ön-lənmək üçün mali sistemdə islahat işləri başlanmış və konkret hərəkətlərlə bağlı bir yol xəritəsi yaradılmışdır. Tətbiq olunan pul və maliyyə tədbirləri nəticəsində 2009-cu ilin yarısından etibarən böhranın təsirlərinin azalmağa başladığı görülməkdədir. 2008-ci ilin son dördübirindən etibarən G-20 zirvələrində alınan qərarlar çərçivəsində, likvidlik artması və maliyyə quruluşları dəstəkləmə əməliyyatları, əhatəli maliyyə təşviq paketləri ilə davam etdirilmişdir (TCMB, 2009b:iii; Apak, 2009a:30-33). Mali böhranlarla mübarizədə pul və maliyyə siyasətlərinin bərabər olaraq istifadə edilməsi əhəmiyyət daşımaqdadır (Uyanık, 2008:78). Qlobal Maliyyə Böhranı səbəbindən iqtisadiyyatda yaşanan daralmanın yüngülləşdirmək məqsədiylə bir çox ölkədə gəzəlməli pul və maliyyə siyasətindən ibarət sabitlik siyasətləri olduqca gəzəlməli bir şəkildə tətbiq olunmağa başlanmışdır. Böhranın ilk olaraq mali bazarda çıxması səbəbiylə əvvəlcə pul siyasəti vasitələri istifadə edilməyə başlanmışdır. Dünyada bir çox ölkənin mərkəz bankları siyasət faizlərini endirmişdir (Erdönmez, 2008:90; Soylu, 2009:256 və 265). Ancaq faiz endirimlərinin iqtisadiyyatın təkrar canlanmasına yardımçı olmaması pul siyasətiylə bərabər maliyyə siyasətini də gündəmə gətirmişdir. Maliyyə siyasəti isə, qısa dövrdə düşən cəmi tələbi sürətlə canlandıracaq ən

əhəmiyyətli siyasət variantı olaraq görülməyə başlanmışdır. Maliyyə siyasətləri daha çox dərin resesiya vəziyyətindən qaçınma məqsədinə cəmlənmişdir. Böhrandan ən çox təsirlənən sənayeləşmiş ölkələr başda olmaqla bir çox ölkə, gəzəlməli maliyyə siyasəti tətbiqlərinə ağırlıq verməyə başlamışdır (Bocutoğlu-Ekinci, 2009:67). Başda ABŞ olmaqla ölkələr iqtisadi canlanma paketləri qüvvəyə qoymuşdurlar. Qlobal iqtisadi böhranın təsirlərini yüngülləşdirmək üçün tətbiq olunan gəzəlməli əhatəli maliyyə təşviq siyasətləri, inkişaf etmiş ölkələrdə daha da diqqətə cərpacaq dərəcədə ictimai sektor büdcə kəsirinin və borc anbarının qlobal ölçükdə artması səbəb olmuşdur. Məşğulluq həcmindəki geriləmə, ictimai təhlükəsizlik mükafatlarının azalması və işsizlik sığortası ödəmələrinin artması səbəb olmuşdur. Bundan əlavə, iqtisadi fəaliyyətdəki daralmağa görə vergi təhsilində ortaya çıxan azalmalar da, büdcə kəsirlərindəki artımlara sürətləndirici şəkildə təsir göstərmişdir (TCMB, 2010b:79). Bəzi ölkələrin Ümumi Yönetim Büdcə tarazlığı nisbətini göstərən 2005-2009 illərinə aid rəqəmlər Cədvəl 6-da göstərilmişdir. Bir tərəfdən də böhrana

Cədvəl 6. Ümumi Borc Ehtiyat Nisbəti (2005-2009)

Ölkələr	2005	2006	2007	2008	2009
Almaniya	68,0	67,6	65,0	66,0	73,2
Fransa	66,4	63,7	63,8	67,5	77,6

Yunanistan

lışılmışdır. İMF kurs likvidlik problemlərinin aşılması mövzusunda yeni üsullar inkişaf etdirərək q sa müddətli həll təklifləri təqdim etmişdir. (Yükseler, 2009:5; Çinko, 2008 : 333).

2.5. 1929-2008-ci il Böhranların n Müqayisəsi

1929-cu və 2008-ci il böhranların n yaranma səbəblərində bənzərliklərin olduğu görülməkdədir. Hər iki böhran n yaranmasında da əmlak bazarında verilən kreditlər, əmlak qiymətlərində spekulyativ yüksəliş və ardından azalmaya başlaması, kreditlərin geri dönməməsi kimi faktorlar olmuşdur. Hər iki böhranın yaranmasından əvvəl də kredit tələbində həddindən artıq artım ilə birlikdə xərcəmə və tələb artışı olduğu açıq aydındır. Həm 1929-cü illərdə, həm də 2000-ci illərdə kredit partlaması və mülk bazarında hərəkətilik yüksək səviyələrə çatmışdır. Bu vəziyyət hər iki böhranda da gəzəlməyə meydana gətirmişdir (Yılmaz-Gayğusuz, 2009:7). Bankçılıq sistemindəki strukturca yanlışlıq, yetərli tənzimləmə və nəzarət etmə sisteminin olmaması 2008-ci il böhranının 1929-cü il böhranına ən çox bənzərən nöqtələrindən biridir. Hər iki böhrana gədən müddət ərzində də bankçılıq sisteminin yaxşı quruluşlanmamış olduğu görülməkdədir. 1929-cü il böhranının əvvəlində mali təşkilatlara güvən itkisi var idi. Bu dövrdə kiçik müstəqil banklardan ibarət olan ABŞ mali sistemi olduqca kövrək quruluşa sahib idi. Mali sistemin 39,6 %-i banklardan meydana gəlməkdə idi. 1933-cü ildə 1929-cu ilə görə həm bağlanan banklar, həm də bankların birləşməsi ilə bankların sayı yarıya endi (Bernanke, 1983:258). 2008-ci il böhranına gədən müddət ərzində də bankçılıq sistemində "kölgəli bankçılıq sektoru" şəklində bir axsaqlıq diqqət çəkməkdə idi. Bu sektorda iştirak edən təşkilatlar bank sayılmadıqlar halda istifadə etdikləri vasitələr banklara bənzəməkdədir. 2007-ci ilin

əvvəllərindən etibarən bu sektordakı bir çox quruluş müflisləşməyə başladı. Böhranın başlaması və bu təşkilatların əllərindəki varlıqların n böyük əksəriyyətinin zəhərli varlıq olduğunun başa düşülməsiylə birlikdə bu təşkilatların çökməsində sürətlənmə meydana gəldi, bəziləri müflisləşərkən bəziləri də böyük banklarla birləşmək məcburiyyətində qaldı (Yılmaz-Gayğusuz, 2009 :8). İki böhran arasındakı bənzərliklərdən biri də əvvəl maliyyə sektorunda başlayıb daha sonra real sektoru da təsir etmələridir. Böhranların mali sektordan real sektora əks olunması isə iki fərqli fərziyyə ilə izah oluna bilər (Yılmaz-Gayğusuz, 2009:9).

Birinci fərziyyə Romerin ortaya atdığı müəyyənəsizlik fərziyyəsidir. Romerə görə banklarda və maliyyə sektorunda yaşanan çalxantılar müəyyənəsizliklərə səbəb olmaqda və bu müəyyənəsizliklər insanların dayanıqlı istehlak mallar tələblərini təxirə salmalarına səbəb olmaqdadır. Həm 1929-cü il böhranı, həm də 2008-ci il böhranı əsasən avtomobil satışlarındakı azalmalar və avtomobil istehsalçılarının n içində düşdüyü çətinliklər bu fərziyyənin dəlili olaraq göstərilə bilər. İkinci fərziyyə isə Bernanenin ortaya atdığı kredit vasitəçilik xərcinin artması nəticəsində kredit təklifinin qısalması sərmayələrin azalmasıdır. Bernankeyə görə maliyyə bazarlarında yaşanan çaxnaşmalar, bank çaxnaşmaları kredit xərcələrini artırmaqdadır. Riskin daha çox qəbul edilməsinə səbəb olmaqda və kredit təklifi qısılmaqdadır. Bu vəziyyətdə özəl sektor daha da xərcəli kredit tapma bilməkdə və ya daha riskli qəbul edilənlər kredit tapma bilməməkdədir. Nəticədə sərmayələr azalmağa və istehsal həcmi düşməkdədir. Bernanenin 1929-cü il böhranının izah edərkən ortaya atdığı bu fərziyyənin 2008-ci böhranında dəstəkləyici xüsusiyyətdə olduğu görülməkdədir. Bu halda özəl sektor daha çox xərc tələb edən kredit tapmaqda və ya daha riskli dərk edilənlər kredit tapma bilməməkdədir. Nəticə-

də yatırımlar azalmaqla və istehsal həcmi azalmaqla r. Bernanke 1929-cu il krizini açıqladığı zaman ortaya atdığı bu hipotezin 2008-ci ildəki krizi də dəstəkləmə durumunda olduğu müşahidə olunur. Qısacası Böyük Böhran və 2008 krizisi arasında ümumi oxşarlıqları belə sıralamaq olar: Hər iki böhran ilk öncə maliyyə sektorunda başlayıb, daha sonra iqtisadiyyata yönəlmişdir. İki böhranda da bir çox maliyyə quruluşu batmışdır. Hər iki böhran baş verməzdən əvvəl kredit böhranı baş vermişdir. Nəticədə hər iki böhranda da faiz nisbətləri ənənə zolağında olmuşdur. İki böhran da ABŞ-da başlayaraq global böhrana çevrilmişdir. Böhranların yaranma və yayılma müddətində oxşarlıqların müşahidə olunması ilə yanaşı, bir sıra fərqliliklərlə də qarşılaşılır. Yayılma müddətindəki fərqliliklərin təməlinə isə 1920-ci illərdən günümüzdə ölkələr arasında iqtisadi münasibətlərin həcmində, növündə və mahiyyətindəki dəyişikliklərin önəmli təsirinin olduğu diqqət çəkməkdədir. İki böhran arasında ümumi fərqlər arasında bir digər xüsüs isə Qlobal Böhranın 1929-cu il Böyük Böhrandan daha fərqli bir iqtisadi bazisdə həyata keçmiş olmasıdır. Qlobal Böhran, dövlətin iqtisadiyyatda qərarlaşdırıcı bir ünsür olaraq yer aldığı bazisdə reallaşmışdır. Böhran müddətində ehtiyac duyulan likvidliyin iqtisadiyyata təmini mövzusunda da iki böhran arasında fərqlilik mövcuddur. ABŞ rəhbərliyi və digər sənayeləşmiş ölkələr, pul təklifini artırmış olsaydı, iqtisadi canlanma yoluna düşəcək və 1929 böhranı yaygınlaşmamış olacaqdı. İddiasın diqqətə alan ölkə rəhbərləri 2008 böhranında bazarların likvidlik sıxıntısı ilə çəkməmə şəklində hərəkətə keçmişdir.

2008 böhranında ABŞ Mərkəzi Bank və Xəzinə Nazirliyi, digər mərkəz bankları ilə işbirliyi halında dünya bazarlarına, ciddi nisbətdə likvidlik təmin etmiş, ABŞ-da maliyyə sisteminin düzəlməsi üçün likvidlik paketləri hazırlanmışdır. İyun-1929 və Aprel-

2008-dən etibarən mərkəzi banklar siyasət faizləri araşdırıldığında, ilk gözə çarpan hər iki böhranda da faiz nisbətlərindəki azalmaları, iqtisadi daralmaların təqribən 6 ay geridən təqib etməsidir. Bununla bərabər, 2008 Qlobal Böhranını Böyük Böhrandan ayıran ən önəmli xüsüs, hər ikisində də siyasət faiz nisbətlərində bir ənənə əsas məsələ olmaqla yanaşı; Qlobal Böhranda bu azalmaların sürət və başlanğıca görə faiz dəyişməsi olaraq daha təsirli olmasıdır. Beləki, Qlobal Böhranda mərkəzi bank siyasət faizləri, 2008-ci ilin Noyabr ayında 2,45% ikən, 2009-cu ilin Aprel ayında 0,72%-lərə qədər gerilənmişdir. Digər bir deyişlə Dünya Mərkəzi Banklar Qlobal Böhrana siyasət faizlərini 5 ay içərisində təqribən 71% endirərək qarşılıq vermişdirlər. Buna qarşılıqlı olaraq Böyük Böhranda bu proses çox yavaşdır və siyasət sferasında azalma nisbətən daha zəifdir. Həmçinin, pul siyasəti faizləri yalnız 1931-ci ilin May ayında 3,33%-lə dibə enmişdir. Bu isə, başlanğıca görə 39%lik bir azalmaya əks etdirməkdədir. Digər tərəfdən Böyük Böhran və Qlobal Böhrana qarşı verilən maliyyə gəzəlmələri reaksiyalarına baxıldığında, günümüzdəki Qlobal Böhranda maliyyə gəzəlməsinin daha sürətli və daha böyük miqdarlarda həyata keçirildiyi müşahidə olunmaqdadır. Əslində dünyanın Qlobal Böhran zamanı həm pul həm də maliyyə siyasətləri tətbiqlərində 1929-cu il Böhranı ilə müqayisədə daha sürətli və təsirli davrandığı görülməkdədir. Bununla belə, pul siyasətinin iqtisadi fəaliyyətlər üzərindəki fəaliyyətinin, xüsusilə bu tərzdən dərin böhran zamanlarında azaldığının qeyd olunması, 1929-cu il Böyük Böhranına qarşı həll yolu olaraq təklif olunan siyasət müddətdə maliyyə siyasətlərinin böhranların ən yaxşı həlli olduğu istiqamətindəki ənənəvi Keynesçi görüşə güc qazandırmışdır (Bocutoğlu-Ekinci, 2009:72-73 və 79-80). Sərbəst bazar anlayışının iqtisadi idarəetməsinə hakim olduğu 1929-da, bazarın öz dinamikləri ilə

məsələlərə həll yolu tapacağına gözlənərək iqtisadiyyatda mümkünsüz gedişə müdaxilə edilməməsi ictimai maliyyətinin öhdəsindən gəlinə bilməyəcək qədər böyük olmasın səbəb olmuşdur. Rəhbərlik, iqtisadiyyata müdaxilə edilməsi ehtiyacın qərar verdiyində isə həm çox gec qalmışdı, həm də müdaxilə mövzusunda gərəklili məlumat və təcrübəyə sahib deyildi. Nəticə etibarilə, 2008-ci il Böhranı, Böyük Böhrandan əvvəlki ən başlıca fərqliliklərdən biri də dünyanın böhranı və böhranla mücadilə mövzusunda yetərli məlumat və təcrübəyə sahib olmasıdır. Həmçinin böhranın analizi, tətbiq olunan siyasətlər, bankçılıq sistemindəki vəziyyət, mərkəzi bankların yürütdükləri siyasət, ölkələrə ticarətdə münasibət davam etdirən siyasətlər və hökumətlərin büdcə siyasətlərinə baxıldığında 1929-cu il krizinə görə böyük fərqlərin olduğu müşahidə olunmaqdadır. Digər tərəfdən, Böyük Böhran illərindən fərqli olaraq ölkələrin müstəqil siyasətlərlə böhrandan tək başlarına çıxmaları mümkün olmayacaq bir iqtisadi inteqrasiya, sərmayə sıxlığı və istehsalın beynəlxalq səviyyədə olması kimi faktorlar əsas məsələdir (Ünal-Kaya, 2009:9-10). Qloballaşma ilə yanaşı, ölkə iqtisadiyyatları bir-biri ilə daha çox əlaqəli hala gəlmişdir. Ulus dövlətlərin iqtisadiyyat siyasəti tətbiq etməsində dayanıqsızlaşması əməli ortaya çıxmışdır. Qlobal sistemə daxil olan ölkələrin heç biri əvvəlki kimi idxalata sərbəst qoyma, tarifləri artırıma, norma tətbiqi kimi səlahiyyətləri səmərəli bir şəkildə istifadə etməməkdədir.

Sərmayə hərəkətlərinin sərbəstləşməsi ölkələrin tətbiq edə biləcəkləri iqtisadiyyat siyasətlərinə baxan yönüylə başqa dayanıqsızlaşmalara da səbəb olmuşdur. Bu yeni sistemə dalğalı məzənnə və ya oxşar bir məzənnə mexanizması müşahidə etməkdədir. Nəticə etibarilə, bir məzənnə siyasəti müşahidənin heç də mümkünlüyü qalmamışdır (Eğilmez, 2008). 1929-cu il Böyük Böhran

müddətində, məsələn işsizlik problemini həll edəcək şəkildə ölkə içi sənaye istehsalının qorunmasının vacibliyi düşünülərək ABŞ başda olmaqla üzərə sənayeləşmiş ölkələr, gömrük hasarlarının yüksəldən qanunlar çıxarmışdılar. ölkələrin qarşılıqlı gömrük tariflərinin tətbiq edilməsilə, daxili bazarda sata bilməyən sənayeçilər, bu dəfə də ixracat həyata keçirə bilməmişdilər. 1929-cu il böhranında ölkələrin qarşılıqlı gömrük tarifləri qəbul etmələri böhranın daha da dərinləşməsinə yol açmışdır. Ancaq 2008-ci il böhranında belə bir vəziyyətlə qarşılaşmamışdır. 1929-cu ildə böhranın həlli mərhələsində (ərəfəsində) ölkələrarası işbirliyi reallaşmaması səbəbindən, ölkələrin ticarət həcmələrində azalma müşahidə olunarkən dövlətçilik ön plana çıxmışdır. 2008-ci il böhranında isə dövlətin nizamlayıcı roluna baxmayaraq ölkələrə işbirliyi ilə həll yolunun tapılmasına çalışılmışdır.

Nəticə

Bir tərəfdən yeni tapıntı və sürətli texnolojik yeniliklər qərbdə dünyada 1926-cı illərə qədər yaşanan iqtisadi inkişaf, digər tərəfdən də Amerikada yığılan sərmayənin daşınmaz sektorunun ardından birjada yönəlməsi birjada spekulatif inkişaf şəklində bir artışı yaşanmasına səbəb olmuşdur. Yüksələn sənayelərin 1926-cı ildən sonra yavaşlamağa və 1929-cu ildə durğunluğa girməsinin ardından isə 1929-cu ilin oktyabr ayında New York Birjasında çöküşlə birlikdə ABŞ-da 1929-cu ildə başlayan iqtisadi böhran qəribə müddətdə başda sənayeləşmiş ölkələrin olmasıyla dünya ölkələrinə də təsir etməyə başlayaraq global bir hala çevirmişdir. Dünya iqtisadiyyatı tarixində yaşanan ən ağır böhran olan 1929-cu il böhranının meydana gəlməsi və azalma büsət almasının başlıca səbəbləri arasında; tələb çatışmazlığı, şirkət quruculuqlarında mümkünsüzlüklər, bankların maliyyə strukturlarında pozuntular, xarici ödəmələr tarazlığındakı açığılar, iqtisad idarəetməsində böhrana qarşı

bilgi və təcrübə çatışmazlığı, qızıl standarda israr önə çıxmaqdadır. 1929-cu il Dünya Böhranının ən böyük xərci işsizlik nisbətində artışı olaraq müşahidə olunmuşdur. Məbləğ ümumi səviyyədə düşüslərin yaşandığı böhran beləcə, dünya ticarət həcmi daralrkən, kredit tələbindəki azalmalə xarici sərmayə axımlar dayanma nöqtəsinə gəlmişdir. Böyük Böhran səbəbiylə istehsalda azalma, tələbdə daralma və işsizlik nisbətində artışı kimi baş verən inkişaf, normal bazar güclərinin böyük ölçüdə və qalıcı bir işsizliyi əngəlləyəcəyini öngörən klassik iqtisadi anlayışa göstərilən etimad da sarsıtılmışdır. Böhrandan çıxışı üçün xüsusiyə ictimai xərcləmələr, vergilər və pul siyasəti kimi makroiqtisadi siyasətlərlə dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə etməsi lazımlı olduğunu müdafiə edən Keynesin görüşləri yayqın bir qəbul görəcəkləşkildə ön plana çıxmışdır. 1929-cu ildə dünya böhranı kimi 2008-ci il böhranı da Amerikada başlayan və ardından bütün dünyaya təsir göstərən qlobal bir böhrana çevrilmişdir. Maliyyə sektorunda başlayan böhran real sektoru da təsiri altına alaraq dünya iqtisadiyyatında dərin bir ressesiyaya səbəb olmuşdur. 2008-ci il böhranının başlıca səbəbləri arasında isə; mürəkkəblik dərəcəsi yüksək törəmə təchizatlarla əməliyyat həcmində azalma, likvidlik bolluğu, yüksək və spekulatif mənfəət anlayışının artması, ödəmə gücü aşağı olan bölmələrə verilən girov kreditlərdə artışımla, maliyyə sistemində bağlı düzənləmə, yoxlama və təsbit etmədə çatışmazlıqların olması, kredit dərəcələndirməsində yaşanan və əxlaqi məsələlərin yaşanması önə çıxmaqdadır. Qloballaşma səbəbindən maliyyə və real bazarların arasında mövcud olan sıx bağlantılar ABŞ-da başlayan böhranın sürətlə qlobal bir mahiyyət qazanmasına səbəb olmuşdur. Böhran maliyyə bazarlarında iflas, birləşmiş ictimai müdaxilə, varlıqların dəyərlərində önəmli itki kimi mənfəət təsirlərə məruz qalarkən real bazarlarda isə istehsal, ticarət, istihdam kimi

iqtisadi böyüklüklər üzərində böyük bir nisbətdə və mənfəət təsiri göstərmişdir. Hər iki böhranın ortaya çıxışı səbəbləri və seyri arasında bənzərliklərin olduğu görülməkdədir. Bənzərliklər arasında; böhranların ortaya çıxışında əmlak bazarında verilən kreditlər, əmlak qiymətlərində spekulatif yüksəliş və ardından düşüşün başlaması, kreditlərin geri qayıtmaması şəklində böhranın yaşanması kimi hadisələr, bankçılıq sistemində var olan problemlər, öncə maliyyə sektorunda başlayıb daha sonra real sektora təsir etmə, maliyyə quruluşlarında iflas, öncəsində kredit böhranı yaşama, prosesdə faiz nisbətində düşmə, ABŞ-da başlayaraq qlobal bir mahiyyətə bürünmə diqqət çəkməkdədir. Böhranların yayılma müddətində oxşarlıqlarla yanaşı 1920-ci illərdən günümüzdə ölkələr arasında iqtisadi münasibətlərin həcmində, növündə və mahiyyətindəki dəyişikliklər səbəbi ilə fərqliliklər də müşahidə olunmaqdadır. Fərqlər arasında isə; dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə anlayışı və zamanlaması, iqtisadiyyatın ehtiyac duyduğu likvidliklə təmin olunması, faiz nisbətlərinin sürəti və başlanğıca görə faiz olaraq dəyişməsi, ölkələrin böhran və böhranla mücadilə mövzusunda lazımlı məlumat və təcrübə səviyyəsi, böhrana qarşı tətbiq olunan xarici ticarət siyasəti, ölkələr arasında əməkdaşlıq səviyyəsi diqqət çəkməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. AKGÜÇ, Ö. (2009). "Kriz Nedeni ve Çıkış Yolları". Muhasebe ve Finansman Dergisi, 42, 6-11.
2. AKTAN, C. C. ve ŞEN, H. (2001). "Ekonomik Kriz: Nedenler ve Çözüm Önerileri". Yeni Türkiye Dergisi, 7(42), 1225-1233.
3. APAK, S. (2009b). "1929 ve 2008 Krizlerinin Karşılaştırması: Dünya ve Türkiye Örneği". Muhasebe ve Finansman Dergisi, 41, 6-15.
4. BERNANKE, B. (1983). "Nonmonetary Effects of the Financial Crisis in the Propagation of the Great Depression", American Economic Review, (73), pp.257-276.
5. BOCUTOĞLU, E. ve EKİNCİ, A. (2009). "Genel Teori, Küresel Krizler ve Yeniden Maliye Politikası". Maliye Dergisi, 156, 66-81.

7. DEMİR, F., KARABIYIK A., ERMİŞOĞLU E. ve KÜÇÜK A. (2008). **ABD Mortgage Krizi**,
8. Ankara: BDDK Yayınlar .
9. EĞİLMEZ, M., (2008). "Küresel Krizin Nedenleri", Radikal Qazeti, 23.09.2008.
10. ERDÖNMEZ, A. P. (2009). "Küresel Kriz ve Ülkeler Tarafından Al nan Önlemler Kronolojisi", Bankac lar Dergisi, 68, 85-101.
11. Eurostat, **Unemployment Statistics**, ec.europa.eu/eurostat.
12. FARRELL S. and O'GRADY S. (2008). "20 Reasons for the Crunch", Independent, 7 October 2008. <http://www.independent.co.uk/news/business/analysis-and-features/20-reasons-for-the-crunch-953718.html> (05.10.2009).
13. FRIEDMAN, M., and SCHWARTZ A. J. (1963). **A Monetary History of the United States, 1867-1960**, Princeton, N.J.: Princeton University Press for NBER.
14. GÜNAY, S. G. (2008). "Implications of the Global Financial Crisis in Terms of Corporate Governance: The Case of Lehman Brothers". Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 10(2), 97-107.
15. Hazine Müsteşarlığı. (2009). **Küresel Mali Krize Karşı Politika Tedbirleri**.
16. www.hazine.gov.tr/doc/Guncel/Politika_Tedbirleri.pdf (01.05.2009).
17. IMF. (2010). **World Economic Outlook Database April 2010**, International Monetary Fund Publication Services, Washington, 2010.
18. KAZGAN, G. (2008). **Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929-2001)**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınlar .
19. KINDLEBERGER C. (1973). "An Explanation of the 1929 Depression", The World in Depression, 1929-39, Berkeley: University of California Press., pp. 291-308
20. ÖZCAN, E. (1981). **Ekonomik Bunal mlar**, Ankara.
21. ÖZGÖKER, U. (2009a). "1929 Dünya Büyük İktisadi Buhra ı-1". Subconturkey Yan Sanayi Ürünleri Qazeti, 6(62).
22. ÖZGÖKER, U. (2009b). "1929 Dünya Büyük İktisadi Buhra ı-2". Subconturkey Yan Sanayi Ürünleri Qazeti, 6(65).
23. POMMERY, L. (1956). **Yeni Zamanların İktisat Tarihi 1880-1939**, (Çeviren: Cahit Talas), Ankara: Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınlar .
24. SELÇUK, B. ve YILMAZ, N. (2008). "Küresel Finansal Sistemde Değişim ve Türkiye'ye Etkileri", Uluslararası Finans Sempozyumu 2008: "Küresel Dalgalanmalar ve Finans Sektörüne Yansımalar ", İstanbul: Marmara Üniversitesi Bankacılık ve Sigortacı k Yüksekokulu, 335-355.
25. SUSAM, N. ve BAKKAL, U. (2008). "Kriz Süreci Makro Değişkenleri ve 2009 Bütçe Büyüklüklerini Nas l Etkileyecek?", *Maliye Dergisi*, 155, 72-88.
26. TEMIN, P., (1976). **Did Monetary Forces Cause the Great Depression?** New York: Norton.
27. TÜRKOĞLU, F. (2008). "Krizin Esas Nedeni Türev Ürünlerin Önlenemez Yükselişi", Referans Qazeti, 03.10.2008.
28. ÜNAL, A. ve KAYA H. (2009). **Küresel Kriz ve Türkiye**, İstanbul: Ekonomi ve Politika Araştırmalar Merkezi.
29. YILDIRIM, K., KARAMAN, D. ve TAŞDEMİR, M. (2008). **Makro Ekonomi**, Eskişehir: Seçkin Yay nevi.
30. YILMAZ, D. ve GAYĞUSUZ F. (2009). "2008 Krizinin Yeni Global Ekonomik Yap Üzerindeki Etkileri", International Davraz Congress Social and Economic Issues Shaping the World's Future: New Global Dialog, Isparta, 24-27 September 2009, ss.1-12.
31. YILMAZ, H. (2008). "Why Was Fannie Mae Taken Over?", Uluslararası Finans Sempozyumu 2008: "Küresel Dalgalanmalar ve Finans Sektörüne Yansımalar", İstanbul: Marmara Üniversitesi Bankacılık ve Sigortacı k Yüksekokulu, 145-160.
32. YÜKSELER, Z. (2009). **Türkiye'de Kriz Dönemlerinde Ekonomik Gelişmeler ve Ödemeler Dengesi Uyum**, Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası Yayın .